
NEMZETKÖZI SZEMLE

J. Szabó József

IRÁN A NAGYHATALMI VETÉLKEDÉS KÖZPONTJÁBAN

Neve legközelebbi szomszédjával, Irakkal együtt talán már az értelmetlen háborúskodás szinonimájává vált. Lassan mindenki megszokta, hogy a Közép-Kelet e térségéből a hadijelentések özöne árasztja el a tömegtájékoztatási eszközöket, és ha netalán kisebb méretű összecsapásokról érkeznek tudósítások, az emberek már fel sem figyelnek rájuk. Annak, hogy ilyen veszélyes és mindaddig elfojthatatlannak tűnő tűz lobbant lángra a földkerekség azon részén, amelyet egyesek a „világ olajteknőjének” neveznek, több oka van. Mindezeket a különféle képezésű szakértők már alaposan ki is vizsgálták, de ettől még semmi sem változott, sőt az utóbbi időben egyre inkább elmérgesedik a helyzet, ami már nemcsak a nagyhatalmak katonai jelenléte fokozásával, hanem egy esetleges egymás közötti összecsapás veszélyével fenyeget.

Borúlátó jóslatok és fatalista elvek ismertetése helyett ezúttal azokról az elsősorban történelmi, vallási, társadalmi-gazdasági és katonai-politikai előzményekről lesz szó, amelyek az ország életére ezen keresztül pedig a világpolitikát irányító hatalmak sorsára is kihatottak. Jellemző példaként vehetjük az Egyesült Államok elnökválasztását. Némi túlzással megkockázatható egy olyan megállapítás, hogy Reagan amerikai elnök elődjét, Cartert bizony az iráni homokvihar söpörte ki a Fehér Házból, hogy utána az egykori színészt pörgesse a helyére, akinek az utóbbi időben egy ugyancsak Irán felől alázúduló fürgeteg döngette meg otthonának ajtaját, és ingatta meg pozícióját. Talán nem is kell ehhez bővebb magyarázatot fűzni, elegendő csupán néhány konkrétum felsorolása, és máris érthetővé válik, miről van szó.

A sah bukása után, 1980 tavaszán az Egyesült Államok kormánya helikopterek és óriási szállítógépek bevetésével próbálta meg kiszabadítani a teheráni amerikai nagykövetségen fogva tartott túsokat. Közbeszólt a homokvihar, és nemcsak a katonai intervenciók történetének egyedülálló tervét hiúsította meg, hanem Carter újraválasztási reményeit is szertefoszlatta. Aligha merte volna bárki is remélni, hogy hét évvel később ugyan-

az az ország járhatja le az USA tekintélyét és politikai befolyását (az Iran-gate botrányról van szó), amely annak idején, még ha közvetett úton is, komoly politikai ellenérveket biztosított az akkor még elnökjelölt Reagan-nak, Carterral szemben. Carter tekintélyére és választási reményeire valóban halálos tördöfés-ként hatott a sivatagi katasztrófa. A nyugatnémet Der Spiegel ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „Milyen furcsa is a világ! Volt idő, amikor az Egyesült Államok határozta meg, ki legyen az iráni államfő, 1980-ban azonban egy fanatikus ajatollah dönt az amerikai elnök-választás kimeneteléről.” Bármilyen különös is, e tekintetben Reagan há-lás lehetett Khomeininek. Azt viszont valószínűleg nem sejtette, hogy hat-hét esztendővel később elnökségének vélhetően utolsó szakaszát az „iráni kapcsolat” fogja megmérgezni.

Ahhoz, hogy a korábbi nagyhatalmi vetélkedés egyéb szokatlan részle-teivel együtt ezek a fantasztikus és látványos jelenetek is érthetővé válja-nak, kissé mélyebben kell belemerülni ennek a tőkés világ számára rend-kívül fontos országnak a történelmébe. Századokon át Perzsiaként emle-gették szerte a világban ezt az ősidők óta lakott területet. Kürosz perzsa király egész Kisáziát elfoglalta, és olyan birodalmat teremtett, amely a Földközi-tengertől az Indus folyóig, a Fekete-tengertől az Indiai-óceánig terjedt. A történelem Dareiosz nevét emlegeti a leggyakrabban, s aligha csak mesés gazdagsága miatt („Dárius kincse”), hanem azért is, mert ki-váló reformerként szinte évszázadokkal előre látta, miként kell megszer-vezni a közigazgatást a tájékoztatást, az úthálózatot, a pénzügyeket... Minthogy Irán a világtörténelem nagy hódításainak talán a legizgalmasabb keresztútján fekszik, az ország jónéhány uralkodócsalád fennhatósága alá tartozott.

Közülük, az 1794-ben alapított Kadzsar-dinasztia azonban már a ké-sőbbi nagy társadalmi-gazdasági változások közvetlen elődje és kényszerű szemlélője, majd áldozata lett. Valójában már a múlt század végén meg-kezdődött agóniája, mert a gyengekezű, akarat és hatalom nélküli Kadzsar uralkodók a nagyhatalmi politika játékszereivé váltak. Ha egy röpke pil-lantást vetünk a térképre, azonnal érthetővé válik, kik voltak abban az időben azok, akik árgus szemmel figyelték a térségben. Iránnak északon, hosszú közös határa van a Szovjetunióval (akkor persze a cári Oroszországgal). Keleten Afganisztán és Pakisztán határolja, ami pedig azt jelenti, hogy egészen a második világháború utáni időkig Irán állt a brit birodalmi korona „legfényesebb gyémántjának” Indiának a kapujában. S ebből egye-nesen az következik, hogy az ország két befolyási övezetbe tartozott: India felől és Délről az angolok terjeszkedtek, az ország északi részén pedig a cárok létesítettek amolyan ütközőövezetet, a brit birodalmi expanzióval szemben. Ennek a manővernek részeként jött létre orosz cári tisztek veze-tésével a perzsa—kozák regiment, amely Teherán környékén állomásozott, és az elmaradott ország katonai elit csapatának számított.

Pétervár és London párharca

Irán stratégiai fontossága csaknem akkora, mint természeti kincseinek jelentősége, s éppen ez az oka annak, hogy már az olaj felfedezése előtt oly heves orosz—angol vetélkedés folyt az ország feletti ellenőrzés megszerzéséért. Északról a cári birodalom nyomásáról és a Kadzsar uralkodó hatalmától szabadulni akaró nemzeti kisebbségek harca együttesen ahhoz vezetett, hogy a cárok kiterjesztették befolyásukat és hatalmukat Grúziára, Azerbajdzsán tartomány északi részére, majd kizárólagos jogot szereztek hadiflotta fenntartására a Kaszpi-tengeren. A cári előretörés következő lépése az volt, hogy az iráni hadsereg újabb próbálkozását visszaverve megszerezte Örményországot, és legalábbis Irán északi részében semlegesítette az angol titkosszolgálat befolyását. Az angol propaganda akkoriban azt akarta elhitetni, hogy „Oroszország Indiát fenyegeti”, s hogy a cárok Iránon keresztül akarnak kijutni a meleg tengerre. Mi tagadás, voltak ilyen ambícióik, de a cári Oroszország gazdasági és katonai elmaradottsága Angliával szemben már elege sokkal korlátozottabb célok követésére kényszerítette Pétervárt. Amikor fény derült arra, hogy Irán jelentős természeti kincsekkel rendelkezik, az angolok azonnal koncessziókat akartak szerezni. A brit állampolgárságú Paul Julius von Reuter báró, a ma is működő Reuter hírügynökség alapítója 1872-ben megszerezte Irán történetének legnagyobb koncesszióját: kizárólagos jogot 70 éven keresztül az ország valamennyi ásványkincsének kiaknázására! Noha, a Reuter-koncesszió meghiúsult mégis jelentős fordulópontra volt az ország történetében, amelyre az elkövetkező évtizedekre az olaj és a függőség nyomta rá bélyegét. Erre az időszakra az volt jellemző, hogy az állam pénzügyileg és politikailag a külföldi bankoktól függött, a kiszolgáltatottságot a nagyhatalmú és egész régiókat befolyásuk alatt tartó törzsi vezetők civakodása egymással és a központi hatalommal csak tovább növelte, akárcsak a dinasztia korrupciója és tékozlása.

Nagy-Britanniának egy D'Arcy nevű kalandor révén végül is 1901-ben sikerült megszereznie az áhított koncessziót, amely Irán területének öhatodára terjedt ki. Az olaj kitermelésére, feldolgozására és értékesítésére 1909 áprilisában új társaság alakult. Az Anglo-Iranian Oil Company (AIOC). A társaság az olajkitermelésen kívül koncessziókat szerzett vasutak, kikötők, repülőterek, telefon- és távíróvonalak, rádióállomások stb. építésére is. Azokon a területeken, ahol az AIOC olajat termelt, vagy amelyen létesítményei működtek, gyakorlatilag területenkívüliséget élvezett, mert ott a brit és nem az iráni törvények érvényesültek. Adatok tanúsítják, hogy a társaság 1914-től 1950-ig több mint 324 millió tonna kőolajat szállított ki az országból, s tiszta jövedelme ebben az időszakban — az akkori, a maihoz viszonyítva nevétségesen alacsony olajárak mellett — meghaladta az ötmilliárd dollárt!

Irán kiszolgáltatottsága és kizsákmányolása mind hevesebb ellenállást váltott ki a lakosság körében. Gombamódra szaporodtak a titkos politikai körök, amelyek modern alkotmányt és választásokat követelve léptek fel

az önkényuralom és a külföldi jelenlét ellen. Ezekben fontos szerepet játszottak az iráni szociáldemokraták és a nemzeti érzelmű papok. Ennél sokkal fontosabb volt azonban az, ami Azerbajdzsánban, Iránnak a Szovjetunióval határos legészakibb tartományában történt. Ez a terület orosz katonai megszállás alatt állt, de ettől függetlenül történelmileg is Irán legforradalmibb vidékének számított. 1905-ben az akkori orosz forradalommal egyidőben itt is forradalom robbant ki. Ezt követően a tömegmozgalom kiharcolta a parlament összehívását, a szabad választásokat és az alkotmányos monarchia létrehozását. Az új parlament vagyis a me(h)dzslisz hozzákezdett az alkotmány kidolgozásához. Lépéseket tett a dinasztia eddigi korlátlan hatalmának mérséklésére: ezentúl a kormány és a nép által választott parlament lett az állam legfontosabb intézménye. A polgári forradalom egyik fontos vívmánya az úgynevezett politikai klubok és körök legalizálása volt, ezekből nőttek ki a későbbi politikai pártok, amelyek közül egyesek már a sah lemondását és a köztársaság kikiáltását követelték. Ettől az időszaktól keltezhető az iráni történelemben a me(h)dzslisz valóságos kultusza. Ez a magyarázata annak, hogy a mai iszlám köztársaságban is változatlanul nagy szerepet tölt be a parlament, s noha kialakultak a helyi hatalmi szervek, ezek aligha fogják felváltani a nemzeti függetlenség jelképének számító szabad törvényhozást.

A sah lemondásának követelése ürügyként szolgált az uralkodó számára, hogy segítséget kérjen a két kolonizáló hatalomtól, a cári Oroszországtól és Nagy-Britanniától. Pétervár és London addigi heves párbaja az iráni torta felosztásáért, 1907-ben végül egy orosz—angol érdekegyezménybe torkollott, amivel lényegében három övezetre osztották az országot. A területére nézve legnagyobb északi övezet két nagy déli határvárosa Esfahán és Yazd volt. Ezt a cári hatalom érdekszférájának nyilvánították. Az angol befolyás alatti övezet a Perzsa(Arab)-öböl déli kijáratát őrző Bandar-Abbas kikötővárostól indult ki és északkeleti irányba húzódott, egészen az afgán határig. A kettő közötti harmadik térség (és benne Teherán, a főváros) elméletben az iráni császári kormány fennhatósága alatt álló semleges zónához tartozott. Valójában azonban ezen a területen is angol érdekek érvényesültek. Márcsak azért is, mert az 1901 óta meglévő angol olajkoncessziós területek ebben a „semleges” zónában voltak.

Időközben az AIOC a világ egyik legnagyobb olajtársasága lett. Pozícióit csak erősítette az októberi forradalom nyomán az egykori cári vetélytárs kiesése, s ugyanakkor megszűnt az a régi hatalmi játék is, amelynek keretében a tartományokat birtokoló törzsi vezetők hol orosz, hol angol segítséget kértek egymás ellen illetve a központi hatalommal szemben. Előtérbe került a „rendcsinálás”: a brit érdekek szilárd központi hatalmat, megnyugtató közbiztonságot és egységes hazai piacot követeltek meg. Erre minden okuk megvolt, hiszen 1905 és 1918 között forradalmi és ellenforradalmi hullámok követték egymást az országban. 1918 közepén azonban az angol csapatok túlsúlyának köszönve angolbarát csoport kezébe került a hatalom, s ez a csoport kormányt alakítva 1919 augusztusában egy olyan szerződést írt alá Londonnal, amely lényegében angol protektorátussá tette

az országot. Mindez azonban a nemzeti felszabadító mozgalom fokozott tevékenységéhez vezetett, aminek az lett a következménye, hogy a kormány felmondta az angol—perzsa szerződést és a Kadzsar-dinasztiához tartozó kiskorú Ahmed Mirza nevében megkísérelte az angolok kiszorítását az országból. A próbálkozásnak egy katonai államcsíny vetett véget. Az 1921-ben végrehajtott puccsot Reza Khan vezette — Mohammed Reza Pahlavi sah-in-sah apja. (A sah-in-sah jelentése: királyok királya, vagy császárok császára. Ezt a régi címet századunk 20-as éveiben kezdték újra használni, de uralkodásuk legutóbbi 2—3 évtizedében már azt is hozzátették, hogy Arya mehr — azaz az „árják fényessége”.)

A dinasztiaalapító számárhajcsár

Amikor Reza Khan fia 1979-ben megbukott, az eseményt a sah és környezete meg a sorsukon könnyező nagy nyugati képes hírmagazinok úgy állították be, mintha egy ősi dinasztia hullott volna porba. Ebből persze egy szó sem igaz. Kései visszaemlékezések homályos származású, különös férfiúként írják le. Fia, a trónfosztott sah azonban egész másként látta a dolgokat: „Apám 1878-ban Masendaran kerületben a Kaszpi-tenger mellett született, régi perzsa családból, apja és nagyapja tisztként szolgáltak az egykori perzsa hadseregben. Nagyapja az Afganisztánnal vívott háborúban különleges bátorságáért kapott kitüntetést. Apja Masendaranban helyőrségparancsnok volt. Reza Khan — apám így nevezte magát — negyven napos volt, amikor az édesapja meghalt . . .”

A szépen kifényesített emlékeket sokan alapos okkal cáfolják. Először is, Reza Khan születési helyét pontosan tudjuk: Savad Kouh. Jó ideig még a nevében is szerepelt a helység neve. Arra a kérdésre, hogy ez az ember mikor került Teheránba, és mi volt az apja foglalkozása, aligha kaphatunk valaha is pontos választ. Annyi azonban bizonyos, hogy mindössze 40 napos volt, amikor apja meghalt. Az elárvult családdal az anya munkát keresve gyalog indult Teheránba. Fia, aki a múlt század vége felé az iráni főváros ma is nyomornegyednek számító legdélibb kerületeiben rötta az utcákat, analfabéta számárhajcsárként kezdte pályafutását. Környezete csak Reza Savad Kouhi néven ismerte, amit magyarrá a következőképpen fordítanak: A Savad Kouh faluból való Reza. Tizennégy esztendő volt, amikor már csaknem két méter magasra nőtt. Valószínű, hogy ha a számárhajcsár nem „nyúlik” akkorára, a történelemben nem jelenik meg a Pahlavi-dinasztia: természetnek köszönhette ugyanis, hogy már suhanc korában felvették a híres, vagy inkább hírhedt perzsa—kozák regimentbe, amelynek élén később egyenesen a császári trónig lovagolhatott.

Testi ereje, bátorsága és kegyetlensége, rendkívül alkalmassá tette arra, hogy részt vegyen a különböző lázadó törzsek elleni büntetőexpedíciókban. Húsz éves korára tisztii rangra emelték. Ettől kezdve már Reza Khan lett a neve. (A khan perzsa nyelven vezetőt jelent.) Törzsi háború, mind nagyobb szabású politikai intrikák és a Perzsia felett marakodó cári orosz—

angol, majd az első világháború kitörése után a török és a német hatalom hullámverése kísérte a fiatal tiszti útját. Amikor 1917-ben a perzsa—kozák regiment mögött összeomlott a cári birodalom, Reza Khan előtt megnyíltak a karrier útjai. A kozák sereg fehértisztjei fokozatosan elvesztették befolyásukat, vagy az angolok zsoldjába szegődve csatlakoztak a fiatal szovjet hatalom déli határai ellen törő fehérgárdista csapatokhoz. Időközben azonban a perzsa—kozák regiment létszáma 2500 főre csökkent. Ezek a válogatott lovaskatonák azonban egy stratégiai kulcsfontosságú ponton a Teherántól 150 kilométerre nyugatra fekvő Gazvin városában állomásoztak. Az ottlévő helyőrség ellenőrizte ugyanis a Törökországba és a Kaszpi-tenger meg az akkor még nem túl jelentős déli olajvidék irányába vezető utakat. A cári tisztek lassan eltűntek; végül csak egyetlen fehér orosz tiszt maradt, egy tábornok, aki a perzsa—kozák egységek élén állt. 1919-től kezdve ennek a hajdani cári tisztnek az időközben ezredessé előléptetett Reza Khan lett a helyettese. Mint utóbb néhány angol történetíró kutatásaiból kiderült, a londoni külügyminisztérium és az angol titkosszolgálat emberei már évek óta figyelemmel kísérték Reza Khan pályafutását. Az októberi forradalom után erős és természetesen szovjetellenes hatalomra volt szükségük Perzsiában. Ennek a törekvésnek lett eszköze (bár jómaga úgy érezte, az angolokat használja fel eszközként) Reza Khan, akivel a brit titkosszolgálat 1920-ban vette fel a kapcsolatot. Egy eszendővel később bekövetkezett a fordulat. Angol nyomásra a volt cári tábornokot eltávolították a perzsa—kozák osztagok éléről. Utóda és az időközben szétszűllött hadsereg főparancsnoka Reza Khan lett.

A Gazvin városában állomásozó 2500 válogatott, edzett és fegyelmeztetett lovas volt ekkor a hadsereg egyetlen ütőképese egysége. Reza Khan gyorsan felismerte a páratlan lehetőséget, s 1921. február 21-én hajnalban a regiment élére állva, 24 óra alatt jóformán egyetlen lövés nélkül elfoglalta Teheránt. Az angolok egyetértő mosollyal vették tudomásul az államsínyt. Egyik kipróbált ügynöküket kinevezték miniszterelnökké, Reza Khan pedig megkapta a hadügyminiszteri tárcát. Az öregedő és akarategyenge Kadzsar császár helyén maradt — de hatalom nélkül. 1923. októberében már Reza Khan kezében volt az ország feletti tényleges hatalom, olyannyira, hogy egy nap egyszerűen besétált a miniszterelnök palotájába, lehajította a lépcsőn az éppen hatalmon levő miniszterelnököt, majd „tapintatosan” azt tanácsolta Ahmed sahnak, az utolsó Kadzsar uralkodónak, hogy menjen üdülni a Riviérára. Amikor már Ahmed sah úgy érezte, hogy kipihente magát, vissza akart térni, ám amint ezt bejelentette, Reza Khan katonái körülvették a főváros valamennyi középületét, és a képviselőket beteretelték a nemzetgyűlésbe. A katonákkal körülfalazott épületben „szavazták meg” a Kadzsar-dinasztia trónfosztását, majd 1925. december 12-én az egykori szamárhajcsárnak a császárok császáranak pávatrónjára való emelését. Rövidesen meg is koronáztatta magát, és felvette a Pahlavi nevet, utalásként az ókori perzsa királyokra. (A Pahlavi szó nem más, mint a legősibb és legtisztább perzsa nyelvjárás neve.) Kiválasztása azzal magyarázható, hogy a szamárhajcsárból császárrá emelkedett Reza, ezzel a

család „ősi perzsa eredetéről” később terjesztett legenda magvait kívánta elhinteni.

Ez idő tájt alapozta meg a későbbi évtizedek során szinte felmérhetetlené és ellenőrizhetetlenné duzzadt Pahlavi-vagyont. A Kadzsar uralkodó kegyét élvező ősi feudális családok tucatjait egyszerűen kikergette palotáikból és a márvánnyal, arannyal ékesített csodakastélyokat császári magánvagyonnak nyilvánította. Ezzel egyidejűleg az uralkodó földbirtokszerző manőverei is elképesztő sikerrel jártak. Először is elkobozták és a Pahlavi család tulajdonába vették azoknak a nagybirtokosoknak a földjét, akik nem akarták elismerni az új uralkodót, vagy intrikáltak ellene. Egy iráni származású amerikai szakértő — Marvin Zonis, a Princeton Egyetem professzora — számításai szerint Reza hamarosan Irán legnagyobb földesura és leggazdagabb embere lett. Uralkodásának ideje alatt kétezer falut szerzett. Ez azt jelentette, hogy háztartásonként öt személyt számolva legalább 200 000 jobbágya volt.

A mesés gazdagság másik forrását már a vagyon születésének kezdeti szakaszában is a fekete arany azaz a kőolaj jelentette. A sah 1933-ban új szerződést csikart ki az angoloktól, miután rájött, hogy az olajtársaság tényleges nyeresége 15-szöröse volt annak az összegnek, amit Londontól az iráni államkincstár meg a sah magánkasszája együttesen kapott. Az új szerződés az iráni állami részesedést is felemelte, s a korabeli szakértők becslése szerint Reza magánvagyonát évi egymillió fonttal gyarapította.

A harmincas években Reza Pahlavi a fasiszta Németországhoz közeledett; Törökországgal szovjetellenes szövetségre lépett. 1941 augusztusában Teheránba érkezett Canaris tengernagy, a német katonai elhárítás vezetője, hogy kidolgozza egy esetleges német hatalomátvétel módozatait. Amikor Hitler csapatai Sztálingrád alatt álltak, úgy tűnt már csak egy ugrás Baku és az olajmezők. Reza Khan pedig úgy vélte, eljött a történelmi alkalom, hogy megszabaduljon az angoloktól, és a náci segítségével létrehozza az ókorival vetélkedő Nagyiráni Birodalmat. Ezt a szövetségesek — tekintettel Irán stratégiai fontosságára — nem nézték ölbetett kézzel, és felszólították a sahot, vessen véget a német fasiszták tevékenységének. Amikor a sah taktikázni próbált, a szovjet és angol csapatok átlépték az iráni határt, s bejelentették, hogy a második világháború tartamára ellenőrzésük alá vonják az országot, ugyanakkor pedig felszólították Reza Khant, mondjon le a trónról. Az angolok közbenjárására még 1941. szeptemberében Reza Khan akkor 21 éves fiát, Mohammed Reza Pahlavit ültetik a trónra, hogy személye révén biztosítsák a hatalom kontinuitását és ezzel párhuzamosan az AIOC befolyását.

Hidegháború után CIA-puccs

Csakhogy az ország története a második világháború után is bonyolult és viharos maradt. A sah csapatainak 1946 decemberében még sikerült leverni azokat a demokratikus erőket, amelyek a Tudeh párt (az Iráni

Kommunista Párt utóda; pontosabban Hezbe Tudeh = Néppárt) vezetésével a nemzeti függetlenség és a társadalmi igazságosság jelszavával valóban tömegeket mozgattak meg, de az idő múlásával az „ősi” dinasztia második uralkodója Mohammed Reza Pahlavi több ízben is a bukás szélére jutott. Addig azonban történt még néhány rendkívül fontos dolog az országban.

Színre lépett az Egyesült Államok. Mivel az Iránnal kapcsolatos érdekösszeütközések a Szovjetunió és Anglia között 1947-ig folytatódtak, Washington többé nem nézhette tétlenül, hogy a számára egyre nagyobb jelentőségű térségben a kommunizmus eszméje is jelen legyen. Egyre nagyobb erővel kapcsolódott be a Fehér Ház is a két világhatalom Irán körül kialakult küzdelmébe. Lényegében ugyanazokat a propagandaérveket használta fel a szovjet politikával szemben, mint amelyeket annak idején Anglia alkalmazott a cárok elleni hatalmi harcban.

Igy történt, hogy a második világháború után a hidegháború első nagy ütközete is Irán körül, sőt Irán területén zajlott le, amelyre az Azerbajdzsánban történt változások szolgáltattak ürügyet. Irán legforradalmibb tartománya, ahol a lakosság egyharmada él, nemzetiségi jogokat és önkormányzatot, a gazdasági, társadalmi és kulturális élet irányításának jogát követelte, és azt, hogy a népesség arányának megfelelően, a teheráni parlament tagjainak egyharmadát innen válassza. 1945 novemberében megalakult az Autonóm Azerbajdzsán Köztársaság, és a tartományban állomásozó katonai, csendőr- és rendőralakulatok átadták fegyvereiket a helyi milíciónak. Ezeket az akciókat világpolitikai méretű földrengés követte. Az angol és amerikai diplomácia azzal vádolta az új tartományi kormányt, hogy le akarja választani Azerbajdzsánt Irántól. A legelvakultabbak pedig egyenesen Moszkvára mutogattak azzal, hogy a szovjet csapatok jelenlétükkel fedezik ezeket a fejleményeket, és hogy a Szovjetunió el akarja szakítani Irántól Azerbajdzsánt.

Az igazi veszély, az aggodalom igazi forrása azonban egészen más volt. Washingtonban, Londonban az angol és amerikai olajtársaságok főhadiszállásain éppen az volt a rémület oka, hogy a társadalmilag haladó, erős kommunista mozgalommal rendelkező és önkormányzati jogokat gyakorló Azerbajdzsán felboríthatja az iráni állam régi egyensúlyát, s ha képviselői a népesség arányában megjelennek a teheráni nemzetgyűlésben, az gyökeres politikai és társadalmi változásokhoz vezethet. Anglia és Amerika ezért az egész ügyet áthelyezte a nemzetközi diplomácia csatatereire, és a világháború befejezése után azonnal követelték a külföldi csapatok kivonását Iránból. Miután ez megtörtént, az angol és egyre inkább amerikai ellenőrzés alatt álló teheráni császári kormány hadserege és rendőrsége megindult az Autonóm Azerbajdzsán Köztársaság ellen. Szabályos háború tört ki a támadók és a tartomány fegyveres milíciái között. Ez a fegyveres összecsapás döntötte el, hogy a történelmi lehetőség, amelyet Azerbajdzsán jelképezett, az adott erőviszonyok között nem valósulhat meg.

A második nagy csata, amely voltaképpen 1951-től egészen 1953 végéig tartott, tétje már nem az volt, hogy Irán megmarad-e a tőkés világ

érdekövezetében, (mert ez már valamivel korábban eldőlt), hanem hogy a hanyatló angol gyarmatbirodalomtól át tudják-e venni az amerikaiak az Irán feletti katonai és gazdasági uralmat. 1951-ben, amikor már felgyorsult a francia és angol gyarmatbirodalom bomlása, az iráni polgárság és a nemzeti töke erői is új, számukra kedvezőbb alkut akartak kötni, az olajkincseket még mindig kézbe tartó angolokkal. Ezen törekvéssel összhangban került sor 1951. március 20-án az iráni parlamentben az olajipar államosítását előirányzó törvényjavaslat elfogadására. Mohammed Moszadik az iráni nemzeti burzsoázia egyik vezetője azzal a feltétellel vette át a miniszterelnöki megbízatást, hogy a sah aláírja az olajállamosítási törvényt, amit az végül is megtett. Ez persze sehogy sem tetszett Washingtonnak, hiszen az amerikaiak célja az iráni angol olajérdekek átvétele volt, nem pedig az, hogy állami kézbe kerüljön. Washington és London, a két rivális együttes támadást készített elő Moszadik ellen, jöllehet az angolok ekkor már csak a háttérből szemlélhették az eseményeket. Magát az akciót egy félelmet és rettegést keltő szervezet, a CIA (az amerikai Központi Hírszerző Ügynökség) hajtotta végre.

Jöllehet az első próbálkozás teljes kudarccal végződött, az amerikaiak mégsem adták fel. Sőt maga az amerikai nagykövet ment el Moszadikhoz, hogy közölje vele: a puccsot rövidesen megismétlik. Mondanivalóját írásban is közölte, amelyben kifejtette, hogy Washington nem ismeri el őt miniszterelnöknek, mert érvényben levőnek tekinti a sah leiratát, amely Fazlallah Zahedi tábornokot nevezi ki a kormány élére.

A teheráni amerikai nagykövetség által irányított Ajax-hadművelet (illetve a második puccs) a CIA fényes sikere volt. Mohammed Reza Pahlavi, aki az első sikertelen próbálkozás után a Moszadik-kormány esetleges megtorló intézkedéseitől tartva Rómába menekült, visszatérhetett palotájába. A sikeres puccsot azonnal véres terror követte. Valóságos hajtóvadászat kezdődött, ezerszámra tartóztatták le a Moszadik vezette Nemzeti Front híveit, ellenzéki nemzetgyűlési képviselőket és kormányhű tiszteteket. Moszadikot bíróság elé állították, és egy drámai jelenetekben bővelkedő tárgyalás után háromévi fogházra ítélték.

Igy végződött az iráni demokratikus erők második forradalma: az első polgári forradalom leveréséhez külföldi intervencióra volt szükség, a másodikat, a Moszadik-kormányt a CIA-nak viszonylag szerény eszközökkel, mindenekelőtt a hadsereget mozgósítva sikerült vérbe fojtania. Figyelemre méltóbb azonban, hogy az 1979-es iszlám forradalom semlegesíteni tudta a hadsereget, hogy a külföldi intervenció — bizonyos szempontból ennek minősül az a háború, amelyet Irak 1980 szeptemberében indított Irán ellen — sem tudta lebírni.

Ezek után már teljesen új helyzet alakult ki, amelynek legfontosabb mozzanata, hogy az amerikaiak egyértelműen átvették az angolok szerepét. Betörték a British Petroleum portájára, s ezáltal a leglényegesebb gazdasági területen, az olajgazdaságban is megszűnt az angolok egyeduralma. Az iráni kőolaj egy nemzetközi konzorcium kezére került, amelyben a korábbi egyeduralmú angol tröszt részesedése 40 százalékra zuhant, és az

amerikai olajóriások jutottak döntő szerephez. Az amerikai olajtársaságok térhódítását követték más cégek, még hozzá olyan ütemben, hogy a multimilliárdos David Rockefeller még Eisenhower elnöksége idején ezt írta egyik bizalmas levelében az államfőnek: „A gazdasági segély alkalmazása révén sikerült hozzájutnunk az iráni olajhoz, és most szilárdan megvetettük lábunkat ennek az országnak a gazdasági életében. Iráni gazdasági pozíciónk megerősítése lehetővé tette, hogy az ország egész külpolitikáját ellenőrzésünk alá vonjuk.”

Az új stratégia

A császári vagyon összeharcsolásának története legalább annyira összekuszált, mint az ország vagy éppen a dinasztia története. A második világháborút követő évek megrázkódtatásai a sahnak legfeljebb azt jelentették, hogy a Reza által megszerzett mesés Pahlavi vagyon lassabban gyarapodott. Mihelyt azonban — nagyjából 1963 után — a császári hatalom végleg szegszilárdult, és az olaj szerepe a világ gazdaságban rohamosan megnőtt, újra megindult a kincsek fantasztikus és számszerűen ellenőrizhetetlen áradata a Pahlavi-dinasztia titkos széfjeibe. Miután 1953-ban a CIA megbuktatta az iráni kormányt, és megszervezte a sah visszatérését, az ország olajpolitikájának irányításában és a császár magánvagyonának kezelésében is egyre döntőbb szerephez jutottak az amerikai bankok. Mindekelőtt az Egyesült Államok politikai hatalmának csúcsaival is szorosan összefonódó Rockefeller-család legnagyobb bankja, a Chase Manhattan. Ez természetesen azt jelentette, hogy a vagyonszerzők módszere „áramvonalasabb lett, és új formákat választottak a személyes császári vagyon és az állami tulajdon közötti határvonal eltüntetésére is. A módszert a legnagyobb amerikai milliárdos családok dolgozták ki, személyes vagyonuk egy részének álcázására és az adóssági kötelezettség alóli kivonására: ez volt az úgynevezett alapítvány-rendszer. Az amerikaiak hamarosan rájöttek, hogy ezt a módszert valósággal az iráni önkényuralom viszonyaira szabták. Így született meg már 1958-ban a Rockefeller-bank tanácsára és javaslatára az úgynevezett Pahlavi-alapítvány, ami a gyakorlatban arra szolgált, hogy a sah vagyonának nagy részét formailag átírassa az alapítvány számláira. Attól kezdve, a sah „elméletileg” vagyontalan volt, miközben milliárdok hullottak az ölébe. A Pahlavi-alapítvány ugyanis a Ford- vagy a Rockefeller-alapítványtól eltérően nem egy törvények által szabályozott és bizonyos ellenőrzésre mégis csak módot adó tőkés rendszerben működött, hanem az önkényuralom feltételei között. A Pahlavi-alapítvány voltaképpen az uralkodónak és családjának a személyes tulajdona és hitbizomány volt.

A Financial Times, brit gazdasági szaklap teheráni tudósítója, Robert Graham még a sah uralkodása idején ki merte mondani az igazságot: „A Pahlavi-alapítvány biztos és intézményes csatornarendszer volt, amelyben különböző megvesztegetési és korrupciós pénzek áramlottak. Emellett le-

hetőséget biztosítottak a császárnak arra, hogy legszűkebb családjának tagjain és néhány bizalmasán keresztül ellenőrizze az egész gazdaságot, ugyanakkor titokban fedezze az uralkodóház költséges kedvteléseit.”

Az uralkodó számára, amíg hatalmon volt, egészen különleges jövedelemforrást jelentett a fantasztikus méretű amerikai fegyverkezés. Érdekes kissé bemelegedni ennek a párját ritkító fegyverreladási üzletnek és az erre épülő politikai számításoknak a labirintusába, annál is inkább, mert aligha valószínű, hogy ilyesmi még egyszer megismétlődhet. Az 1950—1960-as évek közel- és közép-keleti változásai fokozatosan felértékeltek az országot az Egyesült Államok szemében. Nem is csoda, hiszen az 1952. évi egyiptomi forradalom valószínűsítő láncreakciót indított el az arab világban: 1958-ban Irán tőzsomszedságában győzött az iraki forradalom, anti-imperialista fordulatra került sor Szíriában is, komoly társadalmi és politikai változások mentek végbe Észak-Jemenben, majd később Dél-Jemenben is. Mindez szükségessé tette Washington számára, hogy e létfontosságú térségben, a „világ olajteknőjében” olyan ellensúlyt teremtsen, amely a nélkülözhetetlen, de a súlyponttól mégiscsak távol eső Izraellel együtt fegyveres erővel is el tudja hártani a további láncreakció veszélyét. Így indult el az a híres kényszerkapitalizálási folyamat és militarizálási program, amely kihasználva a sah féktelen ambícióit, Iránt a washingtoni igények szerint fokozatosan a térség katonai nagyhatalmává változtatta. Mohammed Reza Pahlavi japán példa alapján (ahol közel 100 évvel korábban a Meidzsi-forradalom idején „fehér”, vagyis felülről végrehajtott „forradalom” segítségével sikerült átplántálni az országba a kapitalizmust) indította el az 1961. évi „fehér forradalmat”: gyors ütemű iparosítás, a mezőgazdaság korszerűsítése, modern infrastruktúra, nyugati típusú fogyasztói társadalom, s ugyanakkor olyan haderő, amelynek segítségével az ország — Washington privilegizált szövetségeseiként — érvényesítheti akarátát a Perzsa(Arab)-öbölben. Ez a rendkívül ambiciózus program azon az abszurd feltételezésen alapult, hogy a nagy amerikai monopóliumok saját érdekeiket alárendelik az iráni gazdaságfejlesztés érdekeinek. Ebből érdekes ellentmondás adódott, s nem egy amerikai diplomata próbálta felhívni kormánya figyelmét arra, hogy az amerikai—iráni gazdasági és katonai együttműködés válsághelyzetet idéz elő. A Fehér Házban még számos fontos külpolitikai problémát kellett megoldani, hogy Iránt az USA legjelentősebb közép-keleti szövetségésévé varázsolják. Irán stratégiai jelentősége, rendkívül felértékelődött, különösen Anvar el Szadat néhai egyiptomi elnök 1977 novemberi izraeli látogatása után, amely a hön áhított Kairó—Tel-Aviv—Teherán tengely kialakulását eredményezte. Irán lett Szaúd-Arábia után a tőkés világ második legnagyobb olajexportőre, s hadserege védte az Egyesült Államok számára a „világ olajteknőjét”, különösen azt követően, hogy a sah az angolok 1971. évi távozása nyomán utasítást adott csapatainak a létfontosságú Hormuzi-szoros kis szigeteinek megszállására. Mohammed Reza Pahlavi a hetvenes évek végén már nem csak arra vállalkozott, hogy a Perzsa(Arab)-öböl őre legyen, hanem az Indiai-óceánra is ki akarta terjeszteni az iráni flotta és légierő hatáskörét. Így került sor a washingtoni

óhajoknak megfelelően az iráni—kínai stratégiai együttműködés megalapozására: 1978 elején mind gyakoribbá váltak a pekingi vezetők teheráni, illetve a teheráni vezetők pekingi látogatásai, ugyanakkor erősödött a kapcsolat Irán és az afganisztáni kormány között. Kirajzolódott a Teherán—Kabul—Peking tengely körvonala, amely Washington támogatásával egyértelműen szovjetellenes céllal jött létre.

A végzet útján

Amíg nem indult be a sah tébolyult fegyverkezési programja az iráni—szovjet kapcsolatokat politikai téren hűvös korrektség, gazdasági téren viszont a kölcsönös előnyökön alapuló, bár korlátozott együttműködés jellemezte: Irán földgázt szállított a Szovjetunió kaukázusi köztársaságainak stb. Az óriási méretű fegyvervásárlások és a sah ambíciói azonban új helyzetet teremtettek. Szerény kezdés után (az 1953-as puccs után az Eisenhower-kormány alacsony kamatú kölcsönöket juttatott Iránnak, amerikai fegyverek vásárlására), 1953 és 1963 között Irán már több mint 600 millió dollár katonai segínyt is kapott, ám azok után, hogy az iráni vezérkari főnök felhívta a Fehér Ház figyelmét a szovjet veszélyre, az Egyesült Államok számára ez kitűnő ürügyként szolgált a hadiszállítások fokozására. A sah, aki egyébként gyakran utalt a szovjet veszélyre, ekkor már azt a szívésséget is megtette amerikai üzletfeleinek, hogy az olajért kifizetett amerikai dollárok egy részét visszairányította a fegyverkezési ipar csatornáiba. 1974-ben, vagyis abban az évben, amikor az olaj ára a magasba szökött— az amerikai fegyvereladások is hirtelen megugrottak. 1973-ban az amerikaiak még „csak” négy milliárd dollárért adtak el fegyvert, de a következő esztendőben már 9 milliárd bevételt könyvelhettek el a fegyvereladásból.

Ez a szédületes tempójú militarizálási program és kényszerkapitalizálási folyamat végül is a sah bukásához vezetett. Noha a „fehér forradalom” kedvezőtlen következményei — a mezőgazdaság tönkretétele, a belső piac bővítésének akadályai az ipari elit profithajszája, a fél- és lumpenproletariátus milliós seregének kialakulása, a hagyományos társadalmi erkölcsök sárbatiprása stb. — önmagukban is elegendők lettek volna a robbanás előidézéséhez, ebben a folyamatban katalizátorként szerepelt a fegyverkezési hajsza és a Khomeini irányítása alatt álló forradalmi siita áramlat.

Az Irán körüli harmadik nagy ütközet, amely végül 1979 januárjában a pávatrón összeomlásával végződött, 25 évvel később követte az amerikai titkosszolgálat által végrehajtott államcsínyt. Ebben a negyed évszázadban a császárság intézménye külsőre teljesen szilárdnak tűnt. Éppen ezért általános meglepetést keltett, amikor az egy teljes esztendeig (1978 és 1979 januárja között) tartó vihar villámaitól lángra lobbant a felhalmozódott társadalmi robbanóanyag. Ez a sorsdöntő 12 hónap teljesen új helyzetet teremtett, annak máig ható minden világpolitikai, stratégiai és gazdasági következményével. Az azóta eltelt idő távlatából visszatekintve, az össze-

omlás okait mindenekelőtt a rémületes rendőri elnyomásban és az uralkodó körül tömörülő elszigetelt hatalmi elit nem kevésbé félelmetes korrupciójában kell keresni. A hírhedt SZAVAK-ot (Szazeman-e Amnijjat va Ettetláát-e Kesvar) az Állambiztonsági és Tájékoztatási Szervezetet a CIA aktív közreműködésével 1957-ben hozták létre azzal a céllal, hogy felkutassa és ártalmatlanná tegye az állam ellenségeit. A SZAVAK-ot joggal minősíthetjük az iráni Gestapónak.

Ennek tudatában nagyon is érthető az a gyűlölet, amely az iszlám forradalom győzelme után e szervezet és tengeren túli ihletője iránt a tömegekben megnyilvánult. Az irániak tudatában az amerikai imperializmus azonosult az 1953-as puccsal, és a CIA a SZAVAK-kal, s ez a tudat mindmáig az antiimperialista érzelmek egyik éltetője. Ami pedig a korrupciót illeti, annyi biztos, hogy rendkívül szemtelen volt: az uralkodó például szemrebbenés nélkül saját nevét kölcsönözte a Pahlavi-alapítványnak, amely valójában a megtévesztési és korrupciós pénzek csatornarendszerét alkotta. Ez az alapítvány volt az országban a legnagyobb gazdasági hatalom. A sah önmagát nevezte ki az alapítvány fő ellenőrének, s ebben a minőségben az alapítvány tiszta jövedelmének 2,5 százalékát jutalékként felvette. További 2,5 százalékot kapott a tíz ellenőr együttesen, akik között ott volt a mindenkori miniszterelnök, az udvari miniszter stb. Az alapítvány 33 millió dollárt utalt át a császárné számlájára; 6 millió dollárt kapott Asraf hercegő, a sah nővére, ötmilliót a . . .

Mindezt csak tetézte, hogy 1974 és 1978 között a pávatrón tulajdonosa katasztrofális gazdaságpolitikát folytatott. Rosszul gazdálkodott azzal a valóságos aranyzuhataggal, amelyet az 1973-as olajválságot követő olajár-emelkedés zúdított Iránra. A sah a nagy méretű fegyverkezéssel párhuzamosan erőltette az iparosítási politikát. A fegyverkezési kiadások, a korrupció és az iparosítási politika költségei együttesen pénzügyi válsághoz vezettek, miközben a parasztság teljesen tönkrement. Így jött létre egy tömegbázis, amely több forrásból táplálkozott. A rendőrterror áldozatai, a tönkretett parasztság, az iparosításból kiszorított írástudatlan és a földekről a városok nyomornegyedéibe özönlő tömegek, a kiábrándult értelmiség és a korrupció miatt elégedetlen kereskedőréteg egyaránt a pávatrón ellen fordult. Mielőtt a történelem elsodorta volna a Pahlavi-dinasztiát, a sah önkényuralma ellen harcoló legkülönbözőbb erők egyházi köntöst öltöttek. Ennek a magyarázata az, hogy a siita egyház bizonyult a legszervezettebb erőnek, amelyet a legnagyobb tömegek támogattak.

Hogy megértsük, miért éppen az egyházi hierarchia és annak élén Khomeini lendült a hatalom csúcsaira az általános elégedetlenség hullámverésében, egy pillantást kell vetni Irán siita örökségére. Mohamed próféta fiai gyerekkorukban meghaltak, s ez meglehetősen nagy zavart okozott, hiszen kijelölt utód híján a birodalom széteséssel fenyegetett. A vallásalapító váratlan halála azonban még nagyobb riadalmat keltett. Abu Bekr a próféta barátja azonban jól feltalálta magát, és a kezébe vette az ügyek irányítását, majd kalifává, azaz a próféta helyettesévé nevezte ki magát. Nem sokáig élvezhette uralmát, mert két évvel megválasztása után ő is eltávozott

az élők sorából. Ekkor Omar foglalta el a trónt, aki annak idején Mohamed legszenvedélyesebb mekkai ellenfele volt, de később megtért, s csatlakozott a próféta táborához. Halála után Oszman, Mohamed immár elaggott veje lett a kalifa. Miután 656-ban meggyilkolták, tisztségét Ali, a próféta másik veje látta el. Az ő halála után fokozatosan kibontakozott a szakadás az iszlám vallásban. Alinak és fiúgyermekének Hasszának és Husszeinneknél a követői olyan pártot (siat) alapítottak, amely Mohamed utódainak csak a próféta családjához közvetlenül kapcsolódó személyeket ismeri el, s közülük is elsősorban Alit. Így alakult ki a siíta ág, a szunnitákkal szemben, akik nagyjából hitelesnek ismerik el a Mohamed után következő uralkodási rendet. Vagyis a siiták és a szunniták (az ortodoxok) között a különbség lényegében jogi természetű, s örökösödési-utódlási kérdésekben fogalmazható meg. Eredetileg valóban nem volt szó többről, a későbbiekben azonban a két fő irányzat olyannyira eltávolodott egymástól, hogy ma már a különbségek sokkal mélyebbek és sokrétűbbek.

Lángba borult az öböl is

1982. július 13-án az iráni fegyveres erők főparancsnoksága rejtjeles üzenetet sugárzott a rádión: „Ja szaheb ez-zaman! Ja szaheb ez-zaman!” — vagyis „Te elrejtezett imám!” Parancs volt ez, annak a százezer katonának, iszlám gárdistának, frissiben mozgósított diáknak és aknaszedő fiatalnak (elsősorban gyerekeknek), akik már feszülten várták a lövészárkokban Basra, Irak második legnagyobb városa elleni támadásra felszólító bűvös szavakat. Ezt követően Ruhollah Khomeini ajatollah, a velájat-e-fakih, vagyis a vallási vezető szólalt meg a teheráni rádióban: „Iráni testvéreitek annak érdekében, hogy megvédjék országukat és visszavágjanak az iszlám ellenségnek, arra kényszerültek, hogy — az elnyomott iraki népet megmentendő — iraki területre lépjenek.”

Történt mindez a mohamedánok böjti havában, ramadán idején, s így kapta a hadművelet is, amellyel immár Irán kezdte meg háborúját Irak ellen, a „Ramadan” fedőnevet. Nemcsak a háború lépett ezzel új szakaszába, hanem az iráni-iszlám forradalom történetében is új fejezet kezdődött. Abban az antiimperialista forradalomban, amely nemcsak az Egyesült Államok közép-keleti politikájának fő támaszát, a sah rendszerét döntötte meg, s zúzta szét a régi államapparátust, majd pedig újat hozott létre, hanem ahol a Nagy Sátánon (USA) kívül határozottan szembeszálltak az ateista materializmust hirdető Szovjetunióval is.

Vajon mi lehet az igazi indítóoka a magukat el nem kötelezett és anti-imperialistának valló országok között már nyolcadik éve tartó háborúnak, amely nagyban hozzájárult az Egyesült Államok közép-keleti érdekpolitikájának kiszélesítéséhez és Izrael arabellenes magatartásának a végletekig történő elfajulásához? Egyértelmű választ adni nagyon nehéz lenne. De talán arra sokkal könnyebb felelni, hogy miért nem fejeződött már be.

A történelmi és vallási okokon túl, fontos politikai tényezők (amelyek-

hez szoros gazdasági érdekeltségek is fűződnek), játszottak közre abban, hogy a két ország kezdeti határ menti, szórványos lövöldözéseiktől napjainkig, mintegy 400 (!) milliárd dollárt pazaroljon hadikiadásokra. Meddig győzik még, és mikor lesz vége, ez most már nemcsak tőlük függ, hanem azoktól, akik fegyverrel és hadianyaggal látják el a háborúskodó feleket. Bárhogy alakuljanak az események, e konfliktusból csakis azok remélhetnek előnyt, akik mindkét fél kölcsönös legyengülését, a neokolonializmus közel- és közép-keleti pozícióinak helyreállítását, katonai jelenlétük és hatalmuk e térségbeli növelését akarják megvalósítani, mind Irán, mind pedig Irak kárára.